

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΙ ΟΓ' - ΟΔ'

ΛΕΙΜΩΝΑΡΙΟΝ

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

ΤΩ ΚΑΘΗΓΗΤῃ ΝΙΚΟΛΑΩ Β. ΤΩΜΑΔΑΚῃ

Προέδρῳ τῆς Ἑταιρείας καὶ διευθυντῇ τοῦ περιοδικοῦ αὐτῆς

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΥΡΤΙΔῆ
1972-1973

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΠΑΡΧΟΥ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΙΕΤΡΟ ΒΕΜΒΟ
(1537)

Στὸν κώδικα *Barberinianus graecus* 280 (Π. 101), f. 4^r, τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης περιέχεται ἀνεκδοτὴ, ἀπὸ ὕψο ξέρω, αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Κερκυραίου λογίου Ἀντωνίου Ἐπαρχοῦ († 1571) πρὸς τὸν ἐπιφανῆ Ἰταλὸ λόγιο καὶ προστάτη τῶν ἑλληνικῶν γραμμᾶτων Πιέτρο Βεμβο (1470 - 1547) ¹. Ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ὑπάρχει στὸν κώδικα *Vaticollianus Allatianus* 117, fascicula I (χωρὶς ἀριθμητὰ φύλλον) ².

Ὁ *Barb. gr.* 280 εἶναι χαρτῶος καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ συνερραμμένα φύλλα, στὰ ὅποια πρὶν εἶχαν γραφῆ αὐτοτελῆς ἐπιστολές καὶ ἄλλα ἀνάλογα ἑλληνικὰ κείμενα τοῦ ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰῶνος. Ἐὰ φύλλα τοῦ Βαρβερινοῦ χειρογράφου τῆς Βατικανῆς φέρουν τρεῖς ὀριζόντιες πτυχώσεις, πρῶγμα τοῦ σημαίνει ὅτι οἱ ἐπιστολές διπλώθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀποστολεῖς των καὶ σφραγίσθηκαν γιὰ τὸν περιορισμὸ τους καὶ ἔτι ἐπομένως εἶναι αὐτόγραφοι. Στὰ ff. π.χ. 1^v, 5^v, 6^v εἶναι γραμμένες οἱ διωθόνσεις τῶν παραληπτῶν καὶ στὰ ff. 5^v, 6^v διακρίνεται τὸ βουλλοκέρι.

Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ *Barb. gr.* 280, f. 1^r, εἶναι γραμμμένη ἀπὸ

1. Γιὰ τὸν κώδικα *Vat. Barb. gr.* 280 (Π. 101) βλ. Seymour De Ricci, *Liste sommaire des manuscrits grecs de la Bibliotheca Barberina*, «Revue des Bibliothèques» XVII, 1907, σ. 102 (καὶ σὲ αὐτοτελῆς φυλλάδια, Paris 1907, σ. 22). Ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν περιεχομένων του ἔκκμη ὁ Σπυρίδων Λάμπρος (Περὶ τινῶν Βαρβερινῶν κωδίκων, «Νέος Ἑλληνοσημῆμων» Β', 1908, σσ. 459 - 467). Γιὰ τὸν ἴδιον κώδικα βλ. καὶ Paul Oskar Kristeller, *Iter italicum. A finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries*, vol. II, Italy, Orvieto to Volterra, Valena City, London - Leiden 1967, σ. 441b.

2. Βλ. E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nella biblioteche italiane*, volume II, Milano 1902, σ. 220.

3. Στὸ f. 1^v εἶναι σημειωμένη ἡ διωθόνση: Ἰημητῶν τῶ ἀδίστατο βεῖς Ἐβετίαν.

τὸν Pietro Bembo - εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐλληνικά κείμενα τοῦ Ἰτα-
λοῦ λογιου - στὴ Μεσσήνη τῆς Σακεδονίας τὴν 1η Ἰανουαρίου τοῦ 1493¹
καὶ ἀπευθύνεται στὴν "Ἑλληνικὴ Λόγιον Δημητρίου Μόσχου"², πρὸς βρισκό-
ταν τότε στὴ Βενετία³. Κομιστὴς τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ὁ Παῦλος Ράλης⁴,
ὁ ὁποῖος θὰ πληροφωρῆσαι τὸν Μόσχο γιὰ τὴν πορεία τῶν σπουδῶν τοῦ
Bembo στὴ Μεσσήνη καὶ γιὰ τὴν δάσκαλή του Κωνσταντῖνον Λάσκαρι
(... καὶ περὶ τοῦ πῶς γρ. ἀποδοῦναι ἐπισημοῖ περὶ ταῦς ἐλληνικοῦς λό-
γους, καὶ περὶ Κωνσταντίνου τοῦ Λαυραίου τοῦ ἐμοῦ καθηγητοῦ, Παῦ-
λος μὲν δ' Ἰάλης ὁ ταύτην τῆς ἐπιστολῆς γέμων ἀπαντήσας καὶ πλέον
οἶμαι τοῦ ἱκανοῦ⁵ διηγήσεται...)". Στὴν ἴδιαν ἐπιστολὴν ὁ Bembo γράφει
στὸν Μόσχο καὶ τὸ ἐπόμενον: ... Ἰουλιανέ, μὴ σε ταῦτ' οὐ λήθῃ, ὅτι
πέμψας ἡμῖν τὸ πινυρὸν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος πεποιημένον ποιήμα, προῖγμ'
αἰν ἡμεῖς μὲν ὡς χαριστάτατος ποιήματος, τὸ δέ μου καθηγητῆ Κωνσταν-
τίνῳ ἤδη προσδοκώμενον...". Πρὸκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ποίημα τοῦ

1. Ὁ Βενετὸς πατρίκιος καὶ ἔπειτα γραμματεὺς τοῦ πάπα Λέοντος I' καὶ
καρδινάλιος Pietro Bembo, μαζί μὲ τὸν ἐπίσης πατρίκιον συμπατριώτη του Angelo
Gabrielli - ἀπὸ τίς πρὸ ἑνωμιστῆς καὶ οὐ ἀπὸ ἀνωθενεῖς τῆς Βενετίας - ἀπὸ τίς
4 Μαΐου 1492 καὶ μέχρι τὴν ἀνοξὴ τοῦ 1494 ἀποδέχταν τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν στὴ
Μεσσήνη τῆς Σακεδονίας, κωντὰ στὸν γνωστὸ "Ἑλληνικὴ Λόγιον Κωνσταντῖνον Λάσκαρι
(1434 - 1501). Γιὰ τὸν Pietro Bembo βλ. τὸ κληρέστατο ἄρθρον τοῦ G. Di o-
nicelli, στὴ *Enciclopedia biografica degli Italiani* [τοῦ Istituto della
enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani, Roma], vol.
8, 1966, σσ. 133a - 134a, ὅπου καὶ ἡ τελευταία βιβλιογραφία.

2. Γιὰ τὸν Δημητρίου Μόσχο βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, "Ἀνεξ-
ῆτος ἐπιγραμματὴς ἀπὸ Βενετικῶν Δημητρίου Μόσχου τοῦ Λάσκου", *Atti della
Studi Bizantini e Neoellenici*, N. S. 1 (XI), Roma 1964, σσ. 91 - 101, ὅπου
καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Γιὰ τὴν ἐπιστολὴν τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1493 βλ. Σπυρ. Λάμπρου,
ἐνθ' ἀνωτ., σ. 560. Ἀπὸ τὸ ἑαυτοῦ χειρόγραφον τῆς Πατριαρχικῆς ἐβδόμης τὸ κεί-
μενὸν τῆς ὁ B. Piccolomini (Una lettera greca di Pietro Bembo a Do-
metrio Mosca, *Archivio Storico Italiano*, Serie V, Vol. IV, 1890, σσ. 307 -
309). Ἐσ σημειωθῆ ἔδω ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Bembo, σὲ ἀντίγραφο τοῦ Πατριάρ-
χη Vermaza [πληροφορικὸ τοῦ ῥίλου κ. Βλαχὴ Πατριδοποιότου], περιέχεται ἐπίσης στὸν
κώδικα *Fullicell. Alut.* 117, fasc. 1 [βλ. B. Martini, ἐνθ' ἀνωτέρω].

4. Ἰσως εἶναι ἀπὸ τὴν πρῶτην ἐπιγραφομένην ἐπιγραφομένην τῶν ἐτῶν 1474, 1482
καὶ 1485 πρὸ ἐκδοῦναι ὁ Σπυρ. Λάμπρου (Μεταναστάσεις Ἑλλήνων ἰδίας
Πελοποννησιακῶν ἀπολλῶν εἰς τὸ ἑσθιακὸν τῆς Νεκπόλεως, *Ἡ Νέος Ἑλληνισμὸς*
II', 1911, σσ. 384, 386 καὶ 390).

5. Ἡ φράση: καὶ πλέον οἶμαι τοῦ ἱκανοῦ ἀποφραχμίζεται ἀπὸ χειρόγραφον.

6. B. E. Piccolomini, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 309.

7. B. E. Piccolomini, ἐνθ' ἀνωτέρω.

Δημητρίου Μόσχου *Τὸ καθ' ἑλληνικὰ καὶ Ἀλεξανδρινόν*¹, τὸ ὁποῖο ὁ Bembo ἐπιθυμοῦσε νὰ τοῦ σταλῆ στὴ Μεσσήνη ἀπὸ τὸν παραλήπτη τοῦ γράμματός του.

Ἡ δευτέρα ἐπιστολὴ τοῦ Βαρβερινοῦ χειρογράφου (I. 3^r - 3^v) ἔχει γραφῆ ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Ἐπαρχο (Βενετία, 9 Δεκεμβρίου 1537) καὶ

1. Βλ. ὅσα γράφει γιὰ τὸ ποιῆμα αὐτὸ ὁ Ἀνδρέας Μουστοξόδης (*Ἑλληνομνήμων ἢ σύμμικτα ἑλληνικά*, φολιάδια I - 12, 1843 - 1853 [φωτοτυπικὴ ἐκδόσις Βιβλιοπωλείου Νότι Καραβία, Ἀθήναι 1965], σσ. 392 κέξ.). Βιβλιογραφία τῶν ἐκδόσεων τοῦ ποιήματος παρέχει ὁ Φ. Κ. Μπουμπούλιδης (*Ἀνέκδοτον κείμενον τοῦ Δημητρίου Μόσχου*, ΒΙΒΘΣΗΑ ΙΓ', 1965 - 1966, σ. 364, σημ. 2).

2. Ἡ κριότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἀντώνιο Ἐπαρχο εἶναι συγκεντρωμένη ἀπὸ τὸν Μ. Γ. Μαυροφρόδη, *Ἐκδόσεις (1453 - 1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Αναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Ἰταλίας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος*. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25ῃν Μαρτίου 1963, Θεσσαλονίκη 1965, ὑποσημ. 115 (καὶ 116). Στὴ βιβλιογραφία ἐκείνη πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ παλαιότερες σημαντικαὶ ἐργασίαι τῶν Δ. Γ. Μαυροφρόδη, Ἀντώνιος Ἐπαρχος, *αΦιλίστορον* I^α, 1862, σσ. 378 - 383, 428 - 433, 558 - 561 καὶ Δ', 1863, σσ. 65 - 73, 143 - 147 καὶ Μιχ. Α. Μουστοξόδης, Ἀντώνιος Ἐπαρχος, *αΦιλίστορον* ΙΖ', 1866 - 1867, σσ. 537 - 541 καὶ ΙΙ', 1867 - 1868, σσ. 9 - 13, 36 - 39, 77 - 79. Στὸν *αΦιλίστορον* ἐκδίδονται 11 ἐπιστολὰς τοῦ Ἐπαρχο πρὸς διαφόρους (α') Πέτρῳ τῷ Βέμβιο, β') Φουλλίῳ τῷ Οὐραίνῳ, γ') Ἀττανασίῳ τῷ Περρενότῳ, δ') Ἀριστίνῳ Βλουεμβιασίῳ (βλ. ὅσα γράφει γιὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Μιχ. Α. Μουστοξόδης, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 539β καὶ σημ. 2), ε') πρὸς ἀγνωστὸν παραλήπτη, ς') Πασκίῳ Παλδίνῳ, ζ') Καρδινάλει Φαρνασίῳ, η') Καρδινάλει Σαρλέτῳ, θ') Καρδινάλει Τράνις, ι') Καρδινάλει Σαρλέτῳ, ικ') Μάρκῳ Ἀττανασίῳ τῷ Παλδίνῳ]. Οἱ 11 αὐτὰς ἐπιστολὰς ἀναδημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν B. Lagrèze, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec et par des Grecs au XVe et XVIe siècles*, tome II, Paris 1885 (καὶ φωτοαντ., 1962), σσ. 369 - 376. Ἀναθασμένη ὁ Lagrèze ἀναφέρει (σ. 376, σημ. 1) ὅτι ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ *αΦιλίστορος*, καὶ ὑπογράφει τὸ προτασσόμενον στίς ἐπιστολὰς σημειωμά του ὡς *M.* (σ. 380), εἶναι χωρὶς ἀμφιβολίας (sans doute) ὁ Μουστοξόδης. Διότι στὸν πίνακα περιεχομένων τοῦ I^α τόμου τοῦ *αΦιλίστορος*, σ. γ', ἀναγράφεται: «35. Ἀντώνιος ὁ Ἐπαρχος καὶ αἱ ἐπιστολαὶ του, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ». Τὸ αὐτὸ τοῦ αὐτοῦ σημαίνει: ἀπὸ τὸν Δ. Γ. Μαυροφρόδη (συνεκδότη, μὲ τοὺς Στέφ. Α. Κουμανούδη καὶ Κ. Σ. Ξυθόπουλο, τοῦ περιοδικοῦ), καὶ εἶναι ὁ συντάκτης (στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ μεταφραστὴς) τοῦ ἀμέσως προηγουμένου (ὑπ' ἀριθ. 34) σημειώματος τοῦ *αΦιλίστορος*. Ἐσφαλμένη εἶναι ἐπίσης ἡ σελιδοριθμηση τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ (ὅπου δημοσιεύθηκαν οἱ ἐπιστολὰς τοῦ Ἐπαρχο) καὶ παρέχει ὁ Lagrèze στὴν ἴδια ὑποσημείωση. Ἡ ὁρθὴ εἶναι αὐτὴ καὶ σημειώθηκε πρὸ πάντων.

Σύμφωνα μὲ ὅσα γράφει ὁ Μαυροφρόδης (*ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 379): «Τῶν Ἀντωνίου τούτου [Ἐπαρχο] ἐπιστολαὶ τινες μὰς περιήλθον νεωστὶ εἰς τὰς χεῖρας

ἀπευθύνεται στον Pietro Bembo, πού είχε ἐν τῷ μεταξύ ἱερωθῆ καὶ διέμενε στὴν Πάδοβα ¹.

Ὁ Ἐπίλαρχος κατέφυγε στὴ Βενετία μετὰ τὰ παιδιά του μετὰ τὴν λεηλασία καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Κερκύρας ἀπὸ τοὺς Τούρκους τοῦ Σουλτεϊ-

ἐξ ἱεροσολυμικῶν χειρογράφων ἀντιγεγραμμένοι...». Ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ἱεροσολυμιτικῶν χειρογράφων τοῦ Ἰ. Παπαδοπούλου Κερμαέως (Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη ἦται κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. Ι', Πατριούπολις 1897 (καὶ φωτοανατ., Bruxelles 1963), σσ. 141 - 143) μαθαίνομε ὅτι τὸ ὑπ' ἀριθ. 85 χειρόγραφο (τοῦ 15' αἰ.) τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης (συλλογὴ Μονῆς Τιμίου Σταυροῦ) παραδίδει 12 ἐπιστολὰς τοῦ Ἀντωνίου Ἐπίλαρχου. Ἦνενά ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ταυτίζονται ἀπόλυτα μετ' ἐκείνης πού ἐξέδωκε ὁ Μαυροφρύδης καὶ ἀναδημοσίευσε ὁ Logrand. Ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος Κερμαέως γιὰ κάθε μίαν ἀπὸ τῆς 9 ἐπιστολῆς τοῦ χειρογράφου τῶν Ἱεροσολύμων παραπέμπει στὴν ἔκδοσιν Logrand. Δύο ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ «Φιλίστορας» (οἱ ὑπ' ἀριθ. 8' καὶ ε') δὲν περιέχονται στὸ ἱεροσολυμιτικὸν χειρόγραφο, ἐνῶ τρεῖς ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ χειρογράφου (Ἀμυλλῶν καρδιναλίου, Πῶρ Ρώμης ἐπιστολῶν, Ἐπιτροπικὸν γράμμα Ἀντωνίου τοῦ Ἐπίλαρχου πρὸς Μάρκον Ἀντώνιον τὸν Γαλλεῖον, νέον φιλομαθῆ καὶ σπουδαῖον) δὲν περιλαμβάνονται μετὰ τῶν ἐκείνων πού ἐκδόθησαν ἀπὸ τὸν Μαυροφρύδη.

Στὴν «Πανδώρα» ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν Μιχ. Α. Μουστοξόδη ἄλλες 4 ἐπιστολὰς καὶ ὁ γνωστὸς Θρήνος εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφὴν (σσ. 37 - 38). Οἱ τρεῖς ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς (Γισπάρει Κονταρινῶ, Φιλίππῶ τῷ Μεγάλῳ θανῶν [τὴν ὅποια ἀναδημοσιεύει καὶ ὁ Γ. Ζαβίρας, Νέα Ἑλλάς, Ἀθήνησι 1872 (καὶ φωτοανατ., μετ' ἐπιμέλειαν, εἰσαγωγὴ καὶ εὐρετήριον Γάσσου Ἀθ. Φριτσοπούλου, δ.φ., Ἀθήνησι 1972 [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν - Ἐπιστημονικὴ Πραγματεία, 11]), σσ. 101 - 108], Μάρκῳ Ἀντωνίῳ τῷ Ἀντιμάχῳ) καὶ ὁ Θρήνος ἐπανεκδίδονται ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοσιν (Βενετία, 1544), τὴν ὅποια περιγράφει ὁ Ε. Logrand, ἐνθ' ἄνωτ., tome I, Paris 1885 (καὶ φωτοανατ., 1962), ἀριθ. 108, σσ. 259 - 262. Ἡ τέταρτη ἐπιστολὴ, πού εἶναι ἐπίσης ἀναδημοσίευσιν (βλ. ὅσα γράφονται στὴ σ. 39β), εἶναι ἡ γνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπίλαρχου πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Διονύσιον (1548). Τὴν ἴδιαν ἐπιστολὴν ἀναδημοσιεύει καὶ ὁ Ε. Logrand, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 277 - 281, ὁ ὅποιος γνωρίζει τὴν ἀναδημοσίευσιν τοῦ Μουστοξόδη (βλ. σ. 277, σημ. 1).

1. Γιὰ τὴν δευτέρην ἐπιστολὴν τοῦ Barb. gr. 280 (= πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπίλαρχου πρὸς τὸν Bembo) βλ. Σπυρ. Λάμπρου, ἐνθ' ἄνωτέρω. Καὶ τοῦ κεκλιμένου αὐτοῦ ὑπάρχει ἀντίγραφο στὸν κώδικα Vallicell. Allat. 117, fasc. 1 (βλ. Ε. Martini, ἐνθ' ἄνωτ.). Ἀπὸ ἑνα τρίτου χειρογράφου, τὸν ἱεροσολυμιτικὸν κώδικα 85 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης (συλλογὴ Μονῆς Τιμίου Σταυροῦ) (βλ. ἄνωτ.), ἐξέδωκε τὴν ἐπιστολὴν ὁ Δ. Γ. Μαυροφρύδης (ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 380 - 383). Ἀναδημοσίευσή της ἔκαμε, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ε. Logrand (ἐνθ' ἄνωτ., tome II, σσ. 361 - 362). Ἀπὸ τὸν «Φιλίστορα» προέρχονται ὅσα ἔγραψε γιὰ τὸν Ἐπίλαρχον ὁ Μιχ. Α. Μουστοξόδης (ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 538 - 539)

μάν Α' και τοῦ Χαϊρεντίν Βαρβαρόσσα, τὸν Αὐγούστου τοῦ 1537¹, κατὰ τὴν ὁποία ἀπώλεσε τὴν περιουσία του καὶ κατεστράφη οἰκονομικῶς. Στὴν πρώτη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Βενιῆνο, ὁ Ἐπαρχος διεκτραγωδεῖ τὴν κατάστασή του καὶ ζητεῖ τὴν βοήθεια τοῦ Ἰταλοῦ λογίου: ... Διαδράς τὴν παρὰ τῶν Τούρκων ἐσχάτην ἀσθένειαν ἐν Κερκίρα² (...) Ἐνετίησιν ἀφικόμενος, ὅτι διὰ τὴν ἀποβολὴν τῶν ἐκθύρων ἀγυθῶν, ἐν ἐνδοίᾳ καὶ τῶν ἀναγκασιῶν αὐτῶν καθεστηκώς (...) Ἀλλὰ τὰ ξημεσίαντι Κερκουραίοις δευνὰ τραγωδεῖν καὶ τοῦμιν εἰς ὄψιν σοι τίθεσθαι, ὡς ἐπὶ τούτοις οἴκτιον προκαλέσασθαι μείζονα, οὐτ' ἐμοὶ πρότερον (...) Ἀλλοτὲ μοι τὸ προσπεσὼν τῷ καιρῷ θρηνηθήσεται δευῶν, ἐλεγείας τοῖς προσήκουσι³ (...). Ἀπολέσας γὰρ τὰ βιοσκήματα καὶ τὴν ἐν οἴκῳ περιουσίαν ἅμα πᾶσι τοῖς λοιπαῖς κτήμασι, μόνως ἔπεισα τοὺς παῖδας γυμνοὺς (...). Νῦν οὖν οὐκ ἔχων ἀπόθεν διαθρέψαι τὰ παιδάκια, τέχνην μηδεμίαν εἰδὸς τῶν βιωμάτων, ἐπὶ τὴν ἐλευθέρων ταύτην καταφεύγω (...). Δεῖξον οὖν αὐτοῦ μοι τινα, τὸν ἡμῶν διαθρέψοντα τὸ σῶμα (...). Βοήθησον ὅτι, ἴδωσιν τρόπον. Ψόμιον⁴ ἀντίτιον ἄνδρα καὶ ἄγνωστον...

Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπαρχου (τῆς 9.12.1537) ὁ Βενιῆνο ἀπήντησε ἀπὸ τὴν Πάδοβα λίγες μέρες ἀργότερα (στὴς 16.12.1537) μὲ μιά λατινικὴ ἐπιστολὴ⁵, στὴν ὁποία ἐξέφραζε τὴ λύπη του γιὰ τὰ δευνὰ τοῦ

καὶ ἀπὸ αὐτὸν ὁ Κ. Ν. Σάθας (Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 161), ὁ Ἰ. Logrand (ἐνθ' ἄνωτ., tome I, σσ. CCXIII - CCXIV), ὁ Μαργ. Γ. Δήμιτσας ('Ἡ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ διὰδοσις αὐτοῦ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν λοιπὴν Εὐρώπην κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα, ἐν Ἀθήναις 1900, σσ. 161 - 162) κ.λ.

1. Βλ. σχετικὰ Μιχ. Α. Μουστοξόδη, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 538α καὶ σημ. 4 - 5 [βιβλιογραφία], 540 καὶ Ἀποστ. Β. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. 1', Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 143 - 159 (ιδίως σ. 150 καὶ σημ. 1).

2. Τὸ ἐν Κερκίρα παραλείπεται ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν Μαυρορρῶδη (καὶ τὴν ἀναδημοσίευσιν τοῦ Logrand).

3. Ἐδῶ ὁ Ἐπαρχος προεξαγγέλλει τὸ ποίημά του ἐθνήματι εἰς τὴν Ἑλλάδα καταστρεφῆν, πρὸ θὰ γράψῃ ἀργότερα καὶ θὰ ἐκδώσῃ, ὅπως εἶδαμε, στὴ Βενετία τὸ 1544 καὶ τοῦ ὁποίου ἡ σύνθεσις ἀπὸ τότε (1537), φέρεται, εἶχε ἀρχίσῃ νὰ τὸν ἀπασχολῇ (πρβλ. Ἰ. Logrand, ἐνθ' ἄνωτ., tome II, σ. 362, σημ. 1 καὶ Μ. Γ. Μανούσας, ἐνθ' ἄνωτ., ὅπισθ. 116).

4. Ἀντὶ τοῦ ψόμιον, στὴν ἔκδοσιν Μαυρορρῶδη (καὶ τὴν ἀναδημοσίευσιν τοῦ Logrand) ἔχομε: ὀδήγησαν.

5. Βλ. Petri Bonbi, Cardinalis Patritii Veneti, Epistolarium familiarium libri sex et divorsorum in eius mortem Epitaphia ex antiquis eiusdem cibus, descripta omnia, Coloniae M.D.LXXXII, σσ. 321 - 322, ἀπ' ὅπου τὴν

είχαν εύρει τὸν Κερκυραῖο λόγιον καὶ ὑποσχόταν ὅτι θὰ ἔκανε ὅ,τι τοῦ ἦταν δυνατό. Στὸ τέλος τοῦ γράμματός του ὁ Βεμβιο σημειώνει ὅτι, καθὼς ἤλπιζε, μετὰ ἀπὸ λίγες μέρες θὰ ἔβλεπε καὶ προσωπικὰ τὸν Ἐπαρχο στὴ Βενετία ¹.

Ἡ τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ Βαρβαρινοῦ χειρογράφου (f. 4^r) ², αὐτὴ δηλαδὴ ποὺ ἐκδίδεται, γιὰ πρώτη φορά, ἐδῶ, εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν Ἐπαρχο στὴ Βενετία, στίς 26 Δεκεμβρίου τοῦ 1537. Εἶναι εὐχαριστήριος ἀπάντησις πρὸς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Βεμβιο τῆς 16.12.1537 καὶ πρὸς τὴν ἐμπρακτὴν, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴν ἐπιστολὴν, βοήθειά του. Μὲ τὴν δευτέραν δηλαδὴ ἐπιστολὴν του, ὁ Ἐπαρχος εὐχαριστεῖ τὸν προστάτην του γιὰ τὰ φιλόανθρωπα καὶ φιλικὰ αἰσθητήματά του — διότι ἤλθε ἀριωγῶς πρὸς τὴν πένια του, ἔχει μόνον μὲ λόγια, ἀλλὰ καὶ μὲ ἔργα (... Τῶν λιμῶν γὰρ ἤδη καταπεπολιωχήμενους χεῖρα βοηθὸν ταχέως ἐπέγαγεν, χρησίμων δαψιλοῦς καὶ φιλατίμουσ προῖκα πεποιημένους ἡμῶν, καίτοι γε μήτε τυπτα μήτε τυπαῖτον ἡμεκόμ. . .) — καὶ εὐχεται νὰ συνεχίσῃ καὶ πρὸς τὸ μέλλον νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν συμπάθειά του πρὸς αὐτὸν (... ἂν εἰ ἀλλήληταμα καὶ τοῦ λοιποῦ λάβουμι καὶ ὑδριὸν ἐν ταύτῃ μου τῇ ἐκδημίᾳ, πῶς οὐκ ἐπὶ φρονήπτειον ἐνταῦθα ζήσω. . .). Ἐτέλος, ἐκφράζει τὴν χαρὰν του γιὰ τὴν ἐπιχειρηθεὴν συνάντησίν του στὴ Βενετία (... Ταχέως δὲ γράφων ἐλλθεῖν ἐνταῦθα καὶ ὄφρασθαι ἡμῖς, τῶν ἐρετῶν μου τὸ κρῦτιστον ὑπεσήμεν-

ἀναδημοσίευσεν ὁ β. I. o g r a n d, ἐνθ' ἄνωστ., τόμο II, σ. 363 (γιὰ τὴν ἴδιαν ἐπιστολὴν κάνει λόγον καὶ στίς σσ. CCXI, CCXIII τοῦ τόμο I). Ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βεμβιο παραθέτει καὶ ὁ Μιχ. Α. Μοῦστροξόδης (ἐνθ' ἄνωστ., σ. 538β). Ὅσα ἄλλοι γράφει στὴ σημ. 1 τῆς σελ. αὐτῆς (αὐτὴ ὑπολαμβάνεται τις τὴν χρονολογίαν ἡμεκρημένην. Ὁ Πέμβιος χρονολογεῖ τὴν ἐπιτοῦ ἐπιστολὴν κατὰ τὸ πολιτικὸν ἔτος τῶν Ἰνεατῶν ἀρχήμενον ἀπὸ Μαρτίου. Ἐνταῦθα λοιπὸν ὁ Ἰανουάριος τοῦ 1537 ἰσοδυναμεῖ τῷ κοινῷ Ἰανουαρίῳ τοῦ 1538) στηρίζονται πρὸς ἀνακρίβη ὑπολογισμῶ, διότι ὁ Βεμβιο δὲν γράφει ὁ Ἰανουάριος τοῦ 1537, ἀλλὰ *«XVII kalen. januar. MDXXXVII»*, ποὺ σημαίνει: 16 Δεκεμβρίου 1537.

1. Μὲ ἓνα ἄλλο γράμμα του, ποὺ θὰ γράψῃ ἀργότερα (Ρώμη, 7 Ἰανουαρίου 1540), ὁ Βεμβιο συνιστᾷ θερμὰ τὸν Ἐπαρχο πρὸς τὸν καρδινάλιον Ἀλέξανδρο Φαρνέζε. Ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ γράμματός αὐτοῦ καταχωρεῖται ἀπὸ τὸν Μιχ. Α. Μοῦστροξόδην, ἐνθ' ἄνωστ., σ. 539. Ἀναδημοσίευσίς (ἀπὸ τὴν ἐκδυσίς: *OPERE DEL CARDINALE PIETRO BEMBO Ora per la prima volta tutte in un corpo unito, Tomo Terzo, in Venezia MDCCXXIX*, σ. 31b) τοῦ γράμματός τοῦ Βεμβιο ἔκαμε ὁ β. I. o g r a n d, ἐνθ' ἄνωστ., τόμο II, σ. 364. Γιὰ τὴν ἴδιαν γράμμα βλ. ἐπίσης ὅσα ἔγραψαν οἱ Κ. Ν. Σάβας, ἐνθ' ἄνωστ., σ. 161, β. I. o g r a n d, ἐνθ' ἄνωστ., τόμο I, σ. CCXVI καὶ Ἀ. Ζ. Κόρου, ἐντὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ ὁ Δομητιῶνος Θεοδοκόπουλος, Ἀθήναι 1938, σ. 256.

2. Βλ. καὶ γι' αὐτὴν Σπυρ. Λάμπρου, ἐνθ' ἄνωστέρω.

νας...), πράγμα που θα μπορούσε να γίνει και στην Πάδοβα, αν δεν υπήρχε το εμπόδιο των παιδιών του (...¹Εγώ γάρ και είδον αν σε, ἀλλ' ἔτι παρὰ φίλων καταλύων οὐκ ἔχα τοὺς παῖδας ὑπὲρ λιπεῖν...).

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴ Βενετία ὁ Ἐπαρχος, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς καὶ τῆ διατροφή τῶν παιδιῶν του, ἀσχολήθηκε, φαίνεται, μὲ τὴν ἀντιγραφή κωδικίων καὶ μὲ τὴ διδασκαλία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων¹. Στὴ Βενετία, παράλληλα μὲ τὴ βοήθεια τῶν φίλων του, συμπαραστάτη πολῦτιμο βρῆκε καὶ τὴν ἴδια τὴ Βενετικὴ Πολιτεία, ἡ ὁποία — γιὰ τὶς προσφερόμενες ὑπηρεσίες του — μὲ ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα, τοῦ χορηγοῦσε οικονομικὴ ἐνίσχυση ὀκτώ δουκάτων κάθε μῆνα (μέχρι τὸ 1541) καὶ ὕστερα, μὲ ἀπόφαση τοῦ ἴδιου Συμβουλίου (τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1541), γιὰ τὶς μεγάλες ζημιές που ὑπέστη ἡ περιουσία του, τοῦ παραχώρησε (σ' αὐτόν, τοὺς κληρονόμους του καὶ τοὺς νομίμους διαδόχους του) τὸ τιμάρριον (φέουδο) τῶν Ἀτσιγγάνων στὴν Κέρκυρα².

II ΕΠΙΣΤΟΛΗ

[Codex Vaticanus Barberinianus graecus 280, f. 4^r]

- f. 4^r Ὅταν οὖν τῆς φιλανθρωπίας, ἦν πρὸς ἡμῖς ἐνεδείξει, Βέμβε, τῶν ἀρετῶν ὁ κολοφών, καὶ πᾶν ὁτιῶν ἀγαθῶν χορηγηθεῖ σοι παρὰ τοῦ παντεπόπταν Θεοῦ, ὅτι οὐ μόνον τῷ λόγῳ δεξιωσάμενος ἡμῖς ἐθάρρηναις ἀντέχειν πρὸς τὸ δεινόν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἔργοις αὐτοῖς εἰς καιρὸν
- 5 ἐπικουρῶν ἐγένου καὶ σύμμαχος. Ἐφ' οἷς γὰρ ἡ τέχνη κακῶς ἡμῖς ἔδρασε, λόγοις μὲν συνέσεως πλήρῃσι καὶ παντοδαπῆς χάριτος ἀπαυπνέουσι τὴν ψυχὴν ἀθυμοῦσαν ἠθρονας καὶ τὸν νοῦν ἀνέρξωσαις, ἔργοις δὲ λαμπροῖς καὶ ἥρωι προσήκουσι ξυναγωνισάμενος καὶ τὸ ζῆν αὐτὸ κινδονεῦσαις διέσωσαις. Τῷ λιμῷ γὰρ ἤδη καταπεπαλιωκημένοις χεῖρσι
- 10 βιοθὸν ταχέως ἐπήγαγες, χρυσίον δαψιλῶς καὶ φιλοτίμος προῖκι πεπομφῶς ἡμῖν, καίτοι γε μήτε τοῦτο μήτε τοσαῦτον ἠτηκόσι. Χάριτας μὲν οὖν ἐπὶ πᾶσι τούτοις οἶδα τῇ ἐπικεικίᾳ σοι, τῇ τοσαύτῃ πρὸς τὸ συγγενὲς κηδεμονία χρησαμένη. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκδημίαν ἡμῶν ἐπ'

1. Βλ. Μιχ. Α. Μουστοξύδη, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 538β - 540α.

2. Βλ. Μιχ. Α. Μουστοξύδη, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 538β - 539α, 540α - 540β, Ἰ. Logrand, ἐνθ' ἀνωτ., tome I, σσ. CCXVI - CCXVII καὶ Ἀπαστ. Β. Πακαλοπούλου, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 149 - 150.

ἀγαθῶ γεγονέναι μοι λέγων, ὡς δῆτα τὰ μὲν μᾶλλον καλῶς ἔξειν ἐνταῦθα
 15 ἢ ἔπερ ἐν τῇ πατρῴᾳ βίῳ, ἠὲ φρανας καὶ διὰ τοῦτο οἰωνόν ἀγαθὴν
 ὑπαγορεύσας. Ὑπολαμβάνω γὰρ καὶ αὐτὸς τὴν τύχην μηκέτι χαλεπα-
 νεῖν ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ ἀποτίσειν ἐνταῦθα ἅπερ ἀφησῆρκει, τεκμαιρόμενος
 τοῦτο ἀπὸ τοῦ σὲ πρῶτον ἀπάντων ἀποδειχθῆναι μοι φίλον. Σὲ τὸν παι-
 20 δεῖα προέχοντα καὶ ἀρετῇ ὑπερλάμποντα. Σὲ τὸν αἰδήμονα, τὸν πιστόν,
 τὸν ἀληθῆ τοῦ κόσμου πολίτην καί, ἔν' ὁμοῦ τὸ πᾶν εἶπω, τὸν πράξει
 καὶ θεωρεῖ φιλοσοφῶν ἄνδρα, ὃν εἰ σὺλλήπτου καὶ τοῦ λοιποῦ λάβοιμι
 καὶ ὁδηγῶν ἐν ταύτῃ μὴν τῇ ἐκδημίᾳ, πῶς οὐκ ἐπιφανέστερον ἐνταῦθα
 ζήσῃ καὶ πῶς οὐκ ἐπὶ μείζον δόξης ἀρθήσεται καὶ τοῖνομα, ὡς αὐτὸς
 25 ἔφησεν ἐν τοῖς σεπτοῖς σου γραμμασι; Τυχέως δὲ γράφων ἐλλθεῖν ἐνταῦθα
 καὶ ὄψεσθαι ἡμᾶς, τῶν ἐφετῶν μοι τὸ κρείττιστον ὑπεσίμηνας. Ἐγὼ
 γὰρ καὶ εἶδον ἂν σε, ἀλλ' ἔτι παρὰ φίλῳ καταλόων οὐκ ἔχω τοὺς παι-
 δας βίη λιπεῖν. Καταμαθὼν μὲν οὖν ἤδη καὶ γνωρίσας τὴν ἀρετὴν
 τῆς θειοτάτης σου ψυχῆς ἐξ ὅν πείρων ἔλαβον, ἐκδέχομαι τὸν πρῶτον
 ὄψεσθαι καὶ τὴν καλλονὴν τοῦ ταύτης ἱεροτάτου σκήνωτος. Ἐβόρωσο.
 30 Ὁ σὸς δοῦλος Ἀντώνιος ὁ Ἐπαρχος. Ἰουστινιανῶς εἰκάδι, ἠρλζῶ
 [= 20.12.1537], Ἐνετίηθεν.

16 - 17 χαλεπινεῖν cod. || καλονήν cod.

Στὰ ff. 5^v καὶ 6^v τοῦ Βαρβερينوῦ χειρογράφου ἔχουν γραφῆ (ἀπὸ
 τὸν Ἐπαρχο) οἱ διευθύνσεις τῶν δύο ἐπιστολῶν τοῦ πρὸς τὸν Βασιλεῖ:
 Ἔ Τῷ σεβασμιωτάτῳ κυρίῳ Πέτρῳ Βέμβῳ τῷ | Παννονίας προσηγου-
 μένῳ, κυρίῳ ἡμετέρῳ, | δοθεῖν | ἐν Παταονίῳ καὶ Ἔ Τῷ εὐλαβεστάτῳ
 κυρίῳ Πέτρῳ Βέμβῳ | προσηγουμένῳ Παννονίας, κυρίῳ ἡμετέρῳ, | δο-
 θεῖν | ἐν Παταονίῳ, ἀντιστοίχως. Στὸ τέλος τοῦ ἀντιγράφου τῆς πρώτης
 ἐπιστολῆς (τῆς 9.12.1537) τοῦ Vallicell. Allm. 117, fasc. 1, ἔχει ση-
 μειωθῆ ἢ δεύτερη διεύθυνση, ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ ἀντιγράφου τῆς δεύτε-
 ρης ἐπιστολῆς (αὐτῆς ποὺ ἐκδίδεται ἐδῶ) ἢ πρώτη. Ἡ ἐπιγραφή (ὁ
 τίτλος) ὅμοιος ποὺ φέρει ἢ ἐπιστολῆ τῆς 9.12.1537 στὴν ἐκδοσὴ Μαυρο-
 φρύδη ἀπὸ τὸ ἱεροσολυμιτικὸ χειρόγραφο καὶ στὴν ἀναδημοσίευσή τοῦ
 Legrand (Τῷ σεβασμιωτάτῳ προσηγουμένῳ Παννονίας Κυρίῳ Πέτρῳ
 τῷ Βέμβῳ Ἀντώνιος ὁ Ἐπαρχος εἰς πρῶτῳ) ἐνισχύει τὴν ἐντόπιωσή
 ὅτι ἢ δεύθυνση τοῦ f. 5^v ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐπιστολῆ τῆς 9.12.1537
 καὶ ἐκεῖνη τοῦ f. 6^v στὴν ἐπιστολῆ τῆς 20.12.1537.